

МОВНИЙ ОБРАЗ ДОРОГИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ПІСНІ

У статті проаналізовано мовні засоби вираження найуживаніших номінацій на позначення дороги в українських народних піснях, з'ясовано їх лексичні та символічні значення.

Ключові слова: пісенний фольклор, дорога, шлях, путь, далека дорога, шлях-дорога, чужий простір, гостинець.

У наш час одиниці етнічних мов із національно-культурним змістом привертають посилену увагу дослідників. Актуальність дослідження зумовлена тим, що мовні засоби вираження образу дороги в українській народній поезії вивчено ще недостатньо. Їх частково розглядали Т. С. Голіченко, В. В. Жайворонок, С. Я. Єрмоленко, О. І. Потапенко, Т. В. Радзівєвська та ін. Однак в українському мовознавстві немає комплексних досліджень такого важливого для мовної картини світу слова-концепту дорога.

Мета статті – схарактеризувати номінації на позначення дороги в усній пісенній творчості.

Здавна дороги з'єднували села, містечка, міста. Вони призначені для ходьби, їзди на возі або верхи на конях. Лексема *дорога* у словнику визначена як „смуга землі, по якій їздять і ходять” [10, с. 378].

Лексема *дорога* називає у просторі природний об'єкт, що може бути поставленим в один ряд із такими природними реаліями, як *ліс, річка, гора, долина, степ, поле*, що утворюють разом одне ціле. У народних піснях ужито просторові прийменники зі словом *дорога* в усталених формулах *при дорозі, край дороги*: – *Бодай же ти, дівчинонько, тоді заміж пішла, Як у степу при дорозі яра рута зійшла* [Бодяньський, с. 118]; *Сталась йому пригодонька, З Криму ідучи, В чистім полі, край дороги, Гей, гей, воли пасучи* [Фольклорна веселка, с. 103].

Дорога – це частина обжитого простору, що виводить людину за його межі, у простір новий, безмежний, небезпечний, чужий. Вона часто постає як унікальний об'єкт життєвої сфери. Більшість чумацьких пісень – про *далекий шлях, чужий простір, нещасливу долю*. Це пісні про дорогу в Крим і з Криму, або ж дорогу на Дін: *Було літо, було літо та й стала зима, Як не було пригодоньки, гей, гей, та й досі нема. Була ж йому пригодонька, з Криму ідучи, В чистім полі край дороги, гей, гей, воли пасучи* [Укр. лірич. пісні, с. 35].

Часто назва *дорога* символізує розлуку з рідною домівкою, життєві випробування, наприклад: *Стоїть місяць над горою, А сонця немає... Мати сина в доріженьку Слізно проводить. – Іди, іди,*

мій синочок, Та й не забавляйся, За чотири неділеньки Додому вертайся [Закувала зозуленька, с. 340].

Шлях, дорога уособлюють також нерозривний зв'язок із Батьківщиною, вірність отчому краю. Лексему *дорога* знаходимо в описових картинах пісенних текстів, де її може бути включено до зображення будь-якого простору, наприклад гірської або приморської місцевості: *Ой од моря та й до моря Битая дорога...* [Закувала зозуленька, с. 269].

Важливо, що *шлях* – це поняття рівнинного простору. Шлях може бути порожнім, заповненим людьми, транспортом. Тому із номеном поєднані дієслова на позначення руху *іти, їхати, проводити, посилати, поїхати, від'їжджати, покидати, прощатися, розлучатися* з іменником *дорога*: *Пішла дівка шляхами, Вмивалася сльозами* [Пісні родин. життя, с. 258]; *Як поїхав милий Да гей у дорогу* [Калиновий квіт, с. 183]. Т. В. Радзівєвська звернула увагу на те, що „назви *дорога, шлях* є засобом пізнання простору, він є одним із найважливіших „працюючих” концептів у площині „людина – простір”, а семантика лексем, що становлять поле шляху, відображає численні аспекти взаємодії людини з близькими або віддаленими, видимими або уявними сферами. Розширення сфери денотації імен сигналізує про подальше освоєння й осмислення простору” [8, с. 17].

Дорога або *шлях* мають свої просторові межі, центр і периферію, що засвідчують конструкції із прийменниками *край, біля, при*: *По діброві вітер віє, Гуляє по полю, Край дороги гне тополю До самого долу* [Укр. нар. пісні, с. 106]; *Біля моєї доріженьки Полягали воріженьки. Хотять мене уловити, З тобою розлучити* [Бодяньський, с. 126]. *Ой у лісі при дорозі Терен процвітає. Сидить голуб на дубочку Голубка літає* [Калиновий квіт, с. 104].

У народнопісенних текстах також натрапляємо на лексему *гостинець*, яку у „Словнику української мови” визначено як діалектну зі значенням „великий битий шлях” [11, с. 143]. С. Я. Єрмоленко вважає, що слова *гостинець, гостинечка* в українських народних піснях мають синонімічні значення з лексемами *дорога, шлях*, „етимологічно, тобто за походженням, ці назви утворилися від слова *гість*, одне з давніх значень якого „ворог”. Великим, битим шляхом, гостинцем приходили на українську землю вороги, гості. Звідси й назва шляху” [4, с. 86].

У чумацьких, козацьких та заробітччанських піснях за допомогою типового епітета *далека* (*дальня, дальняя*) *дорога* підкреслено ознаку далекого, чужого простору. У далеку дорогу випроводжає мати сина, прощається чумаки із дівчиною й невідомо, чи повернеться він додому. Випробування дорогою – це випробування життям: *Стоїть місяць над водою, А сонця немає... Мати сина в доріженьку Слізно проводжає* [Закувала зозуленька, с. 340]; *Вернися, милий, вернися, милий, З далекої доріженьки. Нехай замовчать, хай поніміють Тяжкії вороженьки* [Пісні родин. життя, с. 137].

У міфологічних моделях світу *дорога* – це образ зв'язку між двома точками простору. Невід'ємна його ознака – складність і небезпека. Початком шляху у міфах виступає, зазвичай, небо, гора, палац, рідна сторона, батьківський дім [6, с. 143]. *Дорога* – символ складного, нелегкого життя, розлуки з домівкою.

Вислів *велика дорога* у „Словнику української мови” подано з ремаркою „застаріле” і пояснено як „далека дорога” [10, с. 318], наприклад: *Поїхав мій миленький в велику дорогу Да й покинув мене, чорноброву* [Пісні родин. життя, с. 149]; – *Ой поручаю, моя миленькая, а єдиному Богу, Ой поки та ізвернуся у велику дорогу. – Ой коли б я знала, ой коли б відала, відкіль мій милий буде, Мостила б мости з зеленої берести, сподівалась в гості* [Бодяньський, с. 111].

У народнопісенній творчості *дорога* як природний простір – складна (розгалуження доріг, перехрестя), а тому асоціюються з небезпекою. Словосполучення *три дороги* передає можливість вибору: *Ой у полі да три доріженьки лежало: Що первая доріженька да в чистеє поле, А друга доріженька да до рідного батька, А третя доріженька на високу могилу* [Бодяньський, с. 230]. Міфосемантика дороги виявлена в місцях схрещення доріг, у місцях перехрестя.

Дорога нікому не належить, а веде від дому до дому, з лісу в ліс, із міста в місто, з'єднуючи свій і чужий простір. Народнопоетичний символ *дорога* означає заміжжя дівчини, *дорогу* до коханої людини або розлуку з нею. У весільних піснях *дорога* позначає чужий простір, куди забирають, везуть молоду, як-от: *Ступай, конику, стиха, по-малейку, То поїдемо в доріжжю. Буде ліс шуміти. Дорога дзвонити* [Весілля, с. 49]. Тому для весільних пісень характерний прикметник *далекий*, що має значення „який знаходиться, відбувається на великій відстані; дальній, віддалений” [5, с. 510] і символізує „чужий простір”: *Темна нічка невидная, Доріженька далекая. Щоб з дороги не зблудити, Щоб Галюні не згубити* [Колодяжне, 73, с. 66]. *Дорога* в цих піснях виступає знаком межі між „своїм” і „чужим” світом”, тобто

переходом з одного роду в інший і передбачає символічне родичання – визнання на весіллі молоді (молодого) членом свого роду [7, с. 118].

Типові епітети слова *дорога* такі: *далека, бита, широка, довга, гладка, степова, весела, невесела* тощо. Наприклад: *Краї биті доріженьки Рута-м'ята зійшла Молодая дівчинонька, та вже заміж пішла* [Укр. нар. пісні, с. 171]; *Сподоби нас, Боже, На першій порозі, На першій порозі, На битій дорозі* [Калиновий квіт, с. 48]; *Твоя мила пішла в далеку дорогу, В далеку дорогу що кінця немає, Що звідти людина вже не повертає* [Закувала зозуленька, с. 230].

Слово *шлях* супроводжено епітетами *довгий, тяжкий*, що відбивають важкі життєві випробування, перешкоди. Т. С. Голіченко зауважувала, що „шлях як символ „розімкнення”, свободи, розмаху космогонічного дійства контамінує з символом „ключа” як знаком замикання, завершення дійства, захисту космічності від несприятливого впливу хаосу. Відсилання хвороби в лікувальних замовляннях описано як її відсилання за межі організованого простору, що можна інтерпретувати як процес, зворотній космогенезу: хворобу замовляють піти у такому напрямку: хата – двір – ліс – поле” [2, с. 129]. На думку Т. В. Радзієвської, шлях – „це частина обжитого простору, але така, що виводить людину за його межі, у простір новий, безмежний, небезпечний. Шлях часто постає як унікальний об'єкт життєвої сфери” [8, с. 18].

У народнопісенних текстах для позначення далекої дороги в чужому просторі вжито епітет *нещаслива*. Нещасливою є дорога для козака, якого не дочекалася дівчини, або дорога для дівчини, яка полюбила рекрута: *Нещаслива нам, коню, дорога, Засватана дівчинонька моя* [Яворницький, с. 295]. Вислів *нещаслива дорога* перебуває в синонімічних відносинах із висловом *дорога смутна, невесела*. У голосіннях – це дорога, що розділяє різні простори – „цей світ” і „той світ”, вона має символічне значення нещастя, розлуки, туги: *Яка твоя доріженька смутна та невесела! Яка твоя хаточка темна та невидная, Що ні дверичок, ні оконечка, ні праведного сонечка* [Закувала зозуленька, с. 142].

Традиційний для народнопісенної мови вислів *поливати (приливати), замітати дорогу, щоб не курилася*, що має значення побажання щасливої дороги, бо дорога, яка куриться або припала пилом, – нещаслива: *Замітайте доріженьку, щоби не курила, Розважайте дівчиноньку, щоби не тужила* [Розлилися круті бережечки, с. 117]; – *Приливайте доріженьку, Що куриться курно, Розважайте дівчиноньку, Що журиться журно!; Не жаль мені доріженьки, Що пилом припала, А жаль мені дівчиноньки, Що дурно пропала* [Закувала зозуленька, с. 278].

У народних піснях часто вжито епітет *широка дорога*, що визначає величину природного простору. У „Словнику української мови” прикметник *широкий* кваліфікується як такий, що „займає великий простір” [12, с. 457]. Наприклад: *Гей, та іди ж ти, удове старая, куди-небудь проживати, Бо нам невдобна, Бо ти робить діла неспособна, Оце тобі шлях-дорога, широка і довга* [Яворницький, с. 260]; *Та пішов козак дорогою, Та дорогою широкою; Та долиною глибокою* [Яворницький, с. 160].

Вислови *бита дорога, битий шлях* мають значення „широка уторована дорога, широкий уторований шлях” [9, с. 170]. Ці народнопісенні вирази символізують сумну долю, розлуку з батьківщиною: *А пішов же твій кінь битими шляхами, Битими шляхами та поміж ляхами* [Розлилися круті бережечки, с. 126]; *Ой горе тій чайці, Ой горе небозі, Що вивела чайнят При битій дорозі* [Яворницький, с. 103].

У деяких народних піснях вислів *стєпова дорога* позначає великий, широкий простір, розміщений у степу: *Біжи, коню, дорогою Стєповою, широкою, Щоб татари не впіймали, Сіделечка не здіймали* [Розлилися круті бережечки, с. 126]. – *Бодай же ти, дівчинонько, тоді заміж пішла, Як у стєпу при дорозі яра рута зійшла, Пішов дощик, пішов дощик, яра рута зійшла, Ще дівчина літ не дійшла, а вже заміж пішла* [Бодяньський, с. 118]. За спостереженнями С. Я. Єрмоленко, у варіантах чумацьких пісень вислів *бита дорога* заступається словосполученням *стєпова дорога*: степом їдуть чумаки, у степу вони ночують, спочивають [4, с. 86].

Слова-синоніми *дорога, шлях, путь* існують також у складі синонімічних пар: *шлях-дорога, путь-дорога*: *Як послала мати (сина) в путь-дорогу, Молоду невісточку полоти льону* [Бодяньський, с. 187]; – *Ой іди ж ти, мати, Куди-небудь собі проживати, Бо ти нам не вдобна, Проти діла не способна. Отсе є тобі шлях-дорога Широкая й довга!* [Закувала зозуленька, с. 185].

Народнопоетична формула *топтати дорогу (стежку)* означає „хлопець часто ходить до дівчини, тобто любить її” [4, с. 88]. Наприклад: *Волю я до бідної дороги топтати, Ніж у тої багатой лавиці шкребтати* [Закувала зозуленька, с. 405]; *Да отую ж дороженьку дівчина встпала, Да вона ж тії ворожечки вірненько прохала; – Да циганочко-махлярочко, вволи мою волю; Да причаруй козаченька навіки зо мною!* [Бодяньський, с. 104]. О. О. Потєбня встановив, що в піснях дієслово *ходити* має загалом семантику „любити”.

У текстах пісень ужито інші усталені вислови: *доріжка терном заросла, стежка (слід) заростає травою, заріс шлях терном*. У „Словнику

української мови” їх пояснено так: „неможливо поїхати, піти куди-небудь” [11, с. 296]. Народнопісенний вислів *дорога терном заросла* має семантику *забуття*. Ним позначають важкий шлях, яким дочка прагне повернутися до батькаматері, до молодості з не завжди щасливого заміжжя, із чужого краю: *Ой давно я, давно В батенька була, Вже тая доріжка Терном заросла* [Яворницький, с. 84]. Ще виразніше передано зміст тяжкої долі, забутого роду в згаданій пісенній формулі *Да вже тая дороженька терном заросла, Терном заросла, пилом припала, Червоною калиною позависала* [Бодяньський, с. 188]. На думку С. Я. Єрмоленко, цей вислів у народнопісенних текстах „передає не лише зміст „забутий рід”, а й трудність шляху, який треба подолати, щоб дістатися до роду. Очевидно, скрізь, де вживається пісенна формула із традиційним мотивом „дорога заростає травою”, або взагалі „дорога заростає”, передається зміст „тяжкий шлях”, „тяжка доля” [4, с. 89].

Вислів *гладка дорога* позначає легку, безперешкодну, яка, проте, може бути нещасливою: *Та побий, боже хазяїна За мої дрібні сльози, Побий мою хазяєчку На гладкій дорозі!* [Розлилися круті бережечки, с. 139].

Дорога також символізує мандрі, похід, далекі світи (для чумака, козака – дорога в Крим, на Січ, далека дорога), а також пригоди в дорозі [див. 3, с. 196]. Наприклад: *Гей, ішли наші чумаки в дорогу, Ішли наші чумаки в дорогу. Гей, в понеділок ярма парували, В понеділок ярма парували* [Закувала зозуленька, с. 354]; *Ой воли ж мої сірі, половії, ідіть тихою ходою, Бо єсть у мене отець і матуся, – гірко жураються за мною! – Ой як став же той чумаченько у дорозі помирати* [Закувала зозуленька, с. 356]. *Ой їхав чумак З Криму додому, Сталася йому пригодонька За всю дорогу* [Закувала зозуленька, с. 359]. У веснянках згадуються мандрівки козаків, бо в „українській традиції весна була часом, коли починалися військові походи [...] Ідучи в походи, козаки молодшого віку залишали вдома своїх наречених. А це ж весна – час, коли все живе повинно бути в парі; тому й не дивно, що веснянки цього типу переважно сумні” [1, с. 338–339]. Про семантику висловів *мандрівочка пахне, доріженьку чують* пише С. Я. Єрмоленко: „Коли в пісні не називаються синоніми *шлях, дорога*, фразеологізм *мандрівочка пахне* передбачає приховане в ньому значення „дорога” [4, с. 87]. Наприклад: *А вже весна, а вже красна, Із стріх вода капле. Молодому козаченьку Мандрівочка пахне* [Закувала зозуленька, с. 79].

Рідкісний епітет *мурована* позначає бруковану дорогу: *Ой не плачте, ледіники, права вам дорога, Доріжечка мурована до самого Львова* [За-

кувала зозуленька, с. 390].

Отже, лексеми *дорога, шлях* називають простір, яким ходять. Крім того, будучи засобами позначення природного простору, вони можуть символізувати засіб досягнення далекого краю, чужого простору, єднання „того світу” і „цього світу” тощо.

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: у 2 т. / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1991. Т. 1. – 451 с.
2. Голіченко Т. С. „Шлях” давньоукраїнського та античного космогенезу / Т. С. Голіченко // Філософська та соціологічна думка. – 1994. – № 7–8. – С. 121–134.
3. Жайворонек В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонек. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 430 с.
5. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпущко] – К. : Аконіт, 2007. – Т. 1. – 926 с.
6. Потапенко О. І. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко. – К. : Народознавство, 1997. – 568 с.
7. Притулик Н. Із спостереження над вербальним і невербальними компонентами сучасного весільного обряду одного буковинського села / Н. Притулик // Етнолінгвістичні студії. 1. Збірник наукових праць. – Житомир : Полісся, 2007. – С. 114–125.
8. Радзівська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху / Т. В. Радзівська // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 17–26.
9. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – 1970. – Т. 1. – 799 с.
10. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – 1971. – Т. 2. – 550 с.
11. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – 1972. – Т. 3. – 744 с.
12. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – 1980. – Т. 11. – 699 с.

Список умовних скорочень джерел

1. Бодяньський – Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських. – К. : Наук. думка, 1978. – 326 с.
2. Весілля – Кондратович О. М. Весілля на Поліссі / О. М. Кондратович. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 110 с.
3. Закувала зозуленька – Закувала зозуленька: [антологія української поетичної творчості] / [вступ. стаття, упоряд. та прим. Н. С. Шумади] – К. : Веселка, 1998. – 510 с.
4. Калиновий квіт – Калиновий квіт Полісся : Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині / [збір. і впоряд. О. П. Кондратович]. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – 236 с.
5. Колодяжне – Ошуркевич О. Ф. Пісні з Колодяжна. Фольклорний збірник / [нотац. М. Мишанича, М. Стефанідина, Л. Добрянської]. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – 152 с.
6. Пісні родин. життя – Пісні родинного життя / [упоряд., автор вст. ст. та прим. Г. В. Довженко]. – К. : Дніпро, 1988. – 359 с.
7. Розлилися круті бережечки – Розлилися круті бережечки. Українські народні пісні та думи / [упоряд. О. Микитенко, вст. ст. О. Дея]. – К. : Веселка, 1972. – 228 с.
8. Укр. лірич. пісні – Українські ліричні пісні. – Вип. 2. – К. : Муз. Україна, 1993. – 236 с.
9. Укр. нар. пісні – Українські народні пісні. – К. : Муз. Україна. – 1993. – 80 с.
10. Фольклорна веселка – Фольклорна веселка. Українські народні пісні з голосу А. Голентюк / [упоряд. А. П. Панасюк]. – К. : Муз. Україна, 1984. – 208 с.
11. Яворницький – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / [упоряд., вст. ст., прим. та коментарі М. М. Олійник-Шубравської]. – К. : Муз. Україна, 1990. – 453 с.

В статтє рассматриваются языковые средства выражения наиболее употребляемых номинаций на обозначение дороги в украинских народных песнях, раскрываются их лексические и символические значения.

Ключевые слова: *песенный фольклор, дорога, шлях-дорога, далекая дорога, путь, чужое пространство, гостинец.*

In the article the language means of expression of the most used nominations are analysed on denotation of road in the Ukrainian folk songs. Turn out their lexical and symbolic values.

Key words: *song folk-lore, road, way, way, long journey, way-road, stranger space, present.*